ÖTÜKEN

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu

UMUMÎ TÜRK TARİHİ HAKKINDA TESPİTLER, GÖRÜŞLER, MÜLÂHAZALAR

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
7

- I -
TARİHİMİZ ÜZERİNE TESPİTLER
VE UMUMÎ MÜLÂHAZALAR

1- Tarihte "Türk" Adı 11
2- *Türkmen* Adı, Manası ve Mahiyeti 26
3- Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri 37
4- Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay 67
5- Türk Fütuhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi 75
6- Eski Türk Dini 89
7- Türk Devleti 119
8- Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy) 150
9- XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları 154
10- Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış 170
11- Bilge Kağan'ın Adı ve Lâkabı 200
12- Bilge Kağan 204
13- Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri I, Aynî 215
14- Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri II, Zehebî 221
15- Yiltavar Unvanı 227

- II -
TARİH EĞİTİMİMİZ HAKKINDA

1- Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik 237
2- Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni Bir Plân 250
3- Ziya Gökalp'de Tarihçilik 262

- III -

TÜRKLER VE MEDENİYET ÜZERİNE MÜLAHAZALAR

1- Eski Türk Medeniyetinin Tarihî Rolü 271
2- Batı Medeniyeti ve Türkler 274
3- Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri 277
4- Ortaçağ Türk-İslâm Dünyasında İlim ve Batı'ya Tesirleri 286

- IV -

MOĞOLLAR VE CENGİZ ÜZERİNE

1- Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi 303
2- Türkler, Moğollar ve Cengiz'in Milliyeti 329
3- Cengiz Türk Müdür? 333

- V -

UMUMÎ TÜRK TARİHİ İLE İLGİLİ İSLAM ANSİKLOPEDİSİ'NDE YAYINLANMIŞ MADDELERİ

1- İbn Arabşâh 339
2- İbn Battûta 345
3- İbn Dokmak 352
4- Kalkaşandî[ler] 354
5- Kutbeddin 366
6- Mahmud Gaznevî 368
7- Tekiş 385
8- Kuteybe 392
9- Salur 396
10- Sü-Başı 401
11- At 404

İNDEKS
409

SUNUŞ

18 Ağustos 1984 Cumartesi günü 70 yaşında Hakk'ın rahmetine kavuşan ve ömrünün 40 yılından fazlasını Türk tarihine hasreden, hocaların hocası Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun eksikliğini, aradan 30 yıl geçmesine rağmen hâlâ hissetmekteyiz.

İbrahim Kafesoğlu'nun çalışmalarını iki ana noktada toplamak mümkündür:

1- İlmî dergilerde yayınlanan ilmî makale ve kitapları.

2- Kültür konularını ihtiva eden fikrî yayınları.

Türk tarih ve kültürünün iyi anlaşılması için, araştırıcıların tarihimizi bir bütün olarak değerlendirmesini arzu ederdi. Bu şekilde hareket edilmediği takdirde, çok önemli konularda eksik ve hatalı sonuçların ortaya çıkacağına dikkat çeken Hoca, Türk tarihinin Osmanlı devresi ile meşgul olanların Selçuklu ve İslâm öncesi konularını da iyi bilmesi gerektiğine inanır, keza tarihimizin başlangıç noktası üzerinde çalışanların da bilhassa kültür mevzularında günümüze kadar meseleleri birbirine bağlayarak getirmesini beklerdi.

Bu noktadan hareket eden İ. Kafesoğlu hoca, mesleğinin ilk 15 yılını Selçuklu devri Türk tarihi meselelerine hasretmiş idi. Kafesoğlu, ömrünün son 25 yılından fazlasını, talebeliğinden beri büyük merak duyduğu İslâmiyet öncesi Türk tarih ve kültürü mevzularına vermiştir.

İşte elinizdeki *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar* adlı bu eser, hocanın son 25 yılda yayınladığı ilmî makalelerinin bir araya getirilmesi ile, okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Aslında yıllar önce yapmamız gereken bu çalışmada eksiklik ve ihmalkârlık şahsımdan kaynaklanmıştır.

Şunu rahatlıkla ifade edebilirim ki, hocanın ele aldığı konuları, bilhassa bu çalışmalarının ilmî bir semeresi olan *Türk Millî Kültürü* adlı eseri okumayan veya okuyup da değerlendiremeyen herhangi bir tarihçi, meselâ;

a- Türk devletlerinde veliahd kavgalarının sebeplerini;

b- Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin ana unsurlarını;

c- Türklerin fazla devlet kurmuş olmalarının sırrını;

d- Türklerin muhtelif kavimleri idare etmede gösterdiği mahareti;

e- Türklerde "ülke topraklarının hükümdar âilesinin ortak malı" olmadığı ve buna paralel olarak, Türklerde "ülke topraklarının" hânedan üyeleri arasında "paylaşılmasının" söz konusu edilemeyeceği hususunu;

f- Türk tarihinin hiçbir devresinde Türk hükümdarlarının "despot, diktatör" olmamasının kaynağını, vb. diğer konuları, anlatmakta güçlük çekecektir.

Eserin hazırlanmasında emeği geçen meslektaşlarım Muallâ Uydu Yücel, Kürşat Yıldırım ve Fatma Dıngıl'a; yayınını gerçekleştiren ÖTÜKEN Neşriyat'ın bütün yetkililerine ve çalışmanın rahmetli Kafesoğlu'nun tercih ettiği imlâ ve transkripsiyon ile hazırlanmasını sağlayan ve indeksini düzenleyen İskender Türe Beyefendi'ye, hususiyle bu ve diğer eserlerin yayınlanmasını yıllardır teklif eden, makalelerin tespit ve tasnifinde birinci derecede rol oynayan sevgili kardeşim Erol Kılınç Beyefendi'ye Kafesoğlu âilesi ve şahsım adına şükranlarımı sunarım.

Abdülkadir DONUK

- I -

TARİHİMİZ ÜZERİNE
TESPİTLER VE UMUMÎ MÜLÂHAZALAR

- 1 -

TARİHTE "TÜRK" ADI

[*Reşit Rahmeti Arat İçin*'den ayrı basım, TTK., Ankara 1968]

Bugün ilim dünyasında, umumiyetle, "Türk" adının m. VI. yüzyıl ortasında Gök-Türkler tarafından kurulmuş olan devlet (552-744) ile ortaya çıktığı kabul olunmaktadır[1]. Buna göre, "Türk" adı ilk olarak Çin yıllığı *Çou-şu'da,* Gök-Türk birliğini göstermek üzere, 542 yılında[2] ve Batı Wei imparatoru T'ai-tsu tarafından Gök-Türk şefi Bumın'a elçi gönderilmesi münasebetiyle de 545 yılında görünmektedir[3].

---

[1] Batı literatüründe umumiyetle, doğrudan doğruya, "Türkler", "Türk devleti" diye zikredilen bu topluluk ve siyasî teşekküle biz, bunu diğer Türk topluluk ve devletlerinden ayırmak üzere, Gök-Türkler, Gök-Türk devleti vb. demekteyiz. Yalnız, Türk dilinin tarihî tasnifinde "Eski Türkçe" bölümünde, Uygurca'dan önceki safha olarak yer alan bu Türk toplumunun diline Batı literatüründe Gök-Türkçe (Kök-Türkçe) adı verilmektedir (Gök kelimesinin o çağdaki telâffuzu kök'tür). Bu tabir ilk defa W. Bang I tarafından kullanılmış (bk. W. Bang, *Über die köktürkische Inschrift*... Leipzig, 1896; ayn. müell., "Zu den Kök-Türk Inschriften", *T'oung Pao*, 1896, s. 255 vdd; ayn. müel., "Köktürkisches..." *WZKM*. 1897, XI, s, 192 vdd., vb...), daha sonra Türk dili mütehassıslarının çoğu tarafından devam ettirilmiştir (meselâ, A.v. Le Coq, *Köktürkischen aus Turfan,* Berlin, 1909; J. Németh, "Die köktürkischen Grabinschriften...", *KCsA*, II, 1-2, 1926, s. 131 vdd; R. R. Arat, "Türk şivelerinin tasnifi", *TM,* X, 1953, s. 96, 119; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi,* I, İstanbul, 1958, s. 49, 99, vd; A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış,* Ankara, 1964, s. 74, 92 vd).
Bilindiği gibi, "Kök-Türk" tabirini bizzat bahis mevzuu Türkler kendileri kullanmışlardır (H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları,* I, 1936, s. 30: Kül-Tegin, I D, 3; Bilge, II D, 4). "Kök-Türk" tabirinin mânası hakkında bk. V. Thomsen, *Turcica,* 1916, s. 19-25; O. Pritsak, "Qara, Studie zur türkischen Rechtssymbolik", *Z. V. Togan Arm*., İstanbul, 1953, s. 259; R. Giraud, *L'Empire des Turcs celestes,* Paris, 1960, s. 15, 25.

[2] Bk. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichtens zur Geschichte der Ost-Türken,* I, Wiesbaden, 1958, s, 28.

[3] Liu M.-Tsai, *ayn, esr,* I, s. 6; II (1958), s. 490, not, 22. Gök-Türk devletinin kuruluş tarihi olarak gösterilen 552 senesi Bumin'in resmen *İl-Hagan* unvanını aldığı yıldır. Fakat gerçekte bu devletin daha önceki tarihlerde müstakil hüviyette bulunduğunu Çin ile elçi teatisi ortaya koymaktadır. Nitekim Bumin kendi elçilerini Wei imparatoruna 546'da göndermiştir (*ayn. esr*., I, s. 7). Gök-Türk hakanı Işbara (ölm. 587)'ya göre, bu devlet 535'de kurulmuştur (bk. L. M. Ts., *ayn. esr*., I, 52; II, 528).

I- Türk adının eskiliği hakkında ileri sürülen görüşler:

Türk adı Çin tarihî vesikalarında böyle ortaya çıkmakla beraber, Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan topluluklar şüphesiz çok eskiden beri mevcut bulunuyordu.

Asya Hunları (Çin kaynaklarında, Hsiyung-nu), Batı Hunları (Avrupa Hunları), kuzey Çin'de Tabgaç'lar (Çin kaynaklarında, T'o-pa) ile aynı sahanın çeşitli bölgelerinde küçük devletler kuran "Hsiyung-nu imparatorları"na bağlı toplulukların ekseriyeti anadilleri Türkçe olan ve Türk soyundan gelen kütleler idiler[4]. Türklerin böylece tarihte büyük yer tutan eski bir millet olduğu düşüncesi birçok tarihçi ve dilciyi "Türk" adının pek eski bir maziye sahip olabileceği hükmüne götürmüş ve bunlar "Türk" adını en eski tarih kaynaklarında aramak yoluna girmişlerdir.

Meselâ ünlü tarihçi J. v. Hammer, Herodotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği *Targita*'ların Türk olduğunu tahmin etmişti ki, ona göre, "Türk" ismi ilk olarak bu kavmin adında geçmiş olmalı idi[5]. Keza v. Hammer *Tevrat*'taki *Togharma* adını da "Türk" ismi ile ilgili görmekte idi[6]. Herodotos'da "Türk" adını arayanlardan biri de Avusturyalı bilgin Tomaschek'dir. Bu da Grek tarihçisinin "İskit" arazisinde gösterdiği kavimlerden *Tyrkae* (Jyrkae)'i Türk kabul etmişti[7]. Linguistique esasa dayanarak değil, fakat benzetme yolu ile "Türk" adının, pek eski devirlerde izlerini bulmağa çalışanlar daha çoktur. Meselâ bir Fransız şarkiyatçısı, Plinius ile P. Mela'da *Turcae* şeklinde geçtiği iddia olunan kavmi Türklerle aynı saymış[8], F.v. Erdmann, *Thrak* adını "Türk" ile aynîleştirmiş[9], V. de St. Martin ile meşhur J. Marquart eski Hind kaynaklarındaki *Turukha* veya *Türüşka* (yahut *Turuşka)* adını "Türk" ile birleştirmek istemişler[10], Ön Asya çivi yazılı metinlerde ülke adı olarak görülen *Tourki* kelimesi ile ve Asurca çivi yazılı vesikalardaki *Turukku* okunabilen kavim adı ile "Türk" sözünün münasebeti düşünülmüş[11], ayrıca "Türk" isminin Arabcadan uydurma *Turkor* kelimesinden çıktığı iddia olunmuştur[12].

---

[4] Liu Juan, *Liu Ç'ung* (304-318), *Çe-Li* (329-334), *Çe-Hu* (343-349), *Pei Liang* (397-439), bk. B. Szász, *A hunok története.*,. Bp. 1943, s. 87 vd.; A. Caferoğlu, *ayn. esr,* I, s. 62-78. 394-439 yılları arasındaki Asya Hun sülâleleri için bk, W. Eberhard, *Çin Tarihi,* 1947, s. 182; Selçuklulardan önce Orta Asya ve Orta Doğuda Türkler için bk. R. N. Frye-A. Sayılı, *Belleten*, sayı: 37, 1946, s. 103 vd.

[5] J. v. Hammer, *Geschichte d. Osm. Reiches,* I, 1832, s. 1.

[6] *Göst. yr.*

[7] W. Tomaschek, *Kritik der altesten Nachrichten über den Skytischen,* Wien, 1887.

[8] G. de Rialle, *Mémoire sur l'Asie centrale,* 1875, bk. *Türklük* (mecmua), 1, İstanbul, 1939, s. 74 vd.

[9] Ek. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4, 1927, s. 277.

[10] V.de St. Martin, *Dictionnaire de Géographie,* VI, 1899; J. Marquart, *Erânšahr,* 1901, bk. H. N. Orkun, *Türkçülüğün tarihi,* İstanbul, 1944, s. 10 vd.

[11] Bk. H. Koşay, *Z. V. Togan Arm.,* s. 35.

[12] *I. Türk tarih kongresi zabıtları,* 1932, s. 151.

Türk adının çok eskiden beri mevcut olduğu kanaatinin hâkim bulunduğu zamanlarda bu ad tabiatıyla eski Çin kaynaklarında da aranmıştır. Böylece Çin yıllıklarında m.ö. 2. bin ortalarından itibaren göründüğü söylenen *Tik* kavminin adının, telâffuz bakımından "Türk"e yakınlığı sebebi ile. "Türk" kelimesinin Çincedeki ilk şekli olduğu ileri sürülmüştür[13]. Bu fikir bazı Türk tarihçilerine cazip gelmiş görünmektedir[14]. Fakat Tik-Türk münasebeti daha önce W. Koppers, P. Pelliot vb. gibi mütehassıslar tarafından şüphe ile karşılanmış[15], A.v. Gabain tarafından kabul edilmemiş[16] ve W. Eberhard'ın tetkikleri de *Tik*'in Türk ile alâkasızlığını ortaya koymuş bulunuyordu[17].

İslâm kaynaklarında ise "Türk" adının dikkat çekici bir durumu vardır. Bilindiği gibi, İslâm literatüründe Hicrete kadar olan dünya tarihi daha ziyade bir hülâsa mahiyetindedir. Bu eserler İslamiyet öncesi İran, İsrail, Grek, Cahiliye-Arab tarihlerini kısaca ve birbirine muvazi şekilde kaydederler. İslâmiyetten önceki Türk tarihi hakkında bilgi veren İslâm kaynakları ile bunlardan nakiller yapan meselâ Süryâni müelliflerin eserlerinde, bilâhare Türklüğü sabit oları kavimlerin ve hânedanların Türk olduklarının belirtilmesi dikkate değer bir noktadır ki, bu nevi mâlûmat arasında bizi burada ilgilendiren bahis iki rivayet manzumesine dayanır:

1- İran, yani *Zend-Avesta* rivayetleri,

2- İsrail, yani *Tevrat* rivayetleri.

Tevrat'a dayanan rivayetlerde; "Türk"ün Hazret-i Nuh neslinden olduğu kabul edilir[18]. Bir kısım kaynaklarda Türk, Nuh'un üç oğlundan Yâfes'in oğlu olarak gösterilir[19]. Böylece o zaman mevcut bulundukları tasavvur olunan

---

[13] J. J. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,* Berlin-Leipzig, 1921, s. 4 vd. Daha bk. L. Ligeti, *KCsA,* II, 1-2, 1926, s. 2. Burada Tik'ler Asya Hunları ile bir sayılmış, daha doğrusu, Tik = Türk aynîliği üzerinde durulmuştur. Tik'ler hakkında tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.,* s. 49, 74, 474, 479, 513

[14] Meselâ. H. N. Orkun, *Türk sözünün aslı,* İstanbul, 1940. s. 11-18; Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş,* İstanbul, 1946, s, 386.

[15] Bk. W. Koppers, "Cihan tarihinin ışığında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik", *Belleten*, sayı: 20, 1911, s. 475, n. 6 (Almancası, *ayn. yer,* s. 486, n. 6).

[16] A.v. Gabain, "Hun-Türk münasebetleri", *II Türk tarih kongresi (1937) zabıtları*, 1943, s. 900 vd; Ayn. müell., "Hunnisch-türkische Beziehungen", *Z.V. Togan Arm.,* s. 18.

[17] W. Eberhard, *Çin'in şimâl komşuları,* Ankara, 1942, s. 117. Esasen "Türk" adının Çincede iki heceli olarak tesbit edilmiş oluşu bu gürüşü değerden düşürmeğe kâfidir (aşağıya bk). "Türk" adına dair buraya kadar zikredilen iddiaların linguistique bir bir temele dayanmadığı hakkında bk. J. Németh, "Die Probleme der türkischen Urzeit". *BOH*, V, Bp. 1947, s. 91-98; ayrıca bk. Ayn, müell., "Türklüğün eski çağı", türkç. terc. Ş. Baştav, *Ülkü*, sayı: 90, 1940, s. 518.

[18] Bilindiği gibi, aslında *Tevrat*'a göre Nuh, Tufan'dan sonra bütün insanların atası durumundadır.

[19] *Al-Ṭabarī Tārīḫ al-Umam va'l-Mulūk,* I, Kahire, 1357, s. 139; İbn'al-Aṯīr, *Al-Kāmil,* I, Kahire, 1348, s. 44; Rivayetin kaynağı ilk İslâm tarih rivayetçisi sayılan Vahb b. Munabbih (ölm. 110 = 728)'dir.

kavimler arasında Türk'e verilen ehemmiyet belirmektedir. Bazı müellifler de Türk'ü Yâfes'in doğrudan doğruya oğlu değil, fakat torunu veya onun neslinden biri saymaktadırlar[20].

Ancak Nuh ile ilgili rivayetin muahhar olduğu ve "Türk" adının bu rivayete Türklerin (daha doğrusu Gök-Türklerin ve onlardan itibaren Türk soyundan gelen diğer toplulukların) VIII.-X. yüzyıllarda İslâm dünyasında kendilerini hissettirecek derecede rol oynamağa başladıkları zamanlarda ilâve edildiği anlaşılıyor. Zira elimizdeki, aslına en yakın olarak tesbit edilen *Tevrat* metinlerinde Türk, ne şahıs (ata), ne de kavim adı olarak yer almaktadır[21]. O hâlde *Tevrat* rivayetine istinaden İslâm kaynaklarında ve bunlardan nakillerde bulunan Süryânî kaynaklarında kaydedilen "Türk" adı sonraki bir devreye ait olmak gerekir. "Türk" adı yanında zikredilen çeşitli isimlerdeki Türk boyları da bunu gösterir.

Diğer taraftan aynı İslâm kaynakları İran rivayetlerini naklederken de "Türk"den bahsetmişlerdir. *Avesta*'nın Ebû'l-beşer (insan cinsinin babası ki, *Tevrat*'ta Hz. Âdem mukabilidir) olarak tanıttığı Kayūmarṣ (Kayûmareta)den ve *Tevrat* rivayetindeki Nuh zamanına rastlayan Camşîd'den sonra, İran rivayeti şöyle devam, eder: Hükümdar Farîdūn geniş ülkesini üç oğlu: Salm (Sarm), İrac, Aṭvac veya Ṭuvac (doğrusu, Turaç) arasında taksim etti[22] ve Türk, Çin ülkeleri Turac'a düştü[23]. Bu arada zuhur eden taht kavgalarında İrac diğer kardeşleri tarafından öldürüldü. İrac'ın yerine geçen oğlu Minūçihr (Manūçithra) babasının intikamını almak üzere "Türk" ülkesine yürüdü ve

---

[20] Al-Mas'ūdî, *Murûc al-ẕahab,* I, Kahire, 1367, s. 131. İbn Ḫurdâdbih ve Gardîzî (ölm. 440 = 1048/1049)'ye göre (*Zayn al-aḫbār*, neşr. ve Macarcaya terc. G. Kuun, "Gerdezi a Törökökröl", *KSz*., II, 1901, s. 2), Tufan'dan sonra Nuh dünyayı üç oğlu arasında taksim ettiği zaman Ye'cüc-Me'cüc (bk. *Eİ, (*Gog-Magog, Ṣaklāb bk. *İA* bu mad,), Çin havalisi ve ''Türk", Yâfes'in hissesine düşmüştür. Burada "Türk" başka bir yoldan Yâfes'e bağlanmaktadır. Süryani Mihael (ölm. 1200) *Tourkaye* kavminin Yâfes soyundan olduğunu belirtmekle iktifa eder (J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien,* III, 1905, s. 149). Barhebraeus (ölm. 1286)'a göre (*Abu'l-Farac Tarihi,* I, Türk. (terc. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1945, s. 75) ise doğudan batıya doğru bütün kuzey bölgesi, Alan memleketi. Medya, Türkler vb. Yâfes'in oğullarına ait olmuştur.

Bu rivayet Orta çağ Türk müelliflerinde de görülür: Kâşgarlı Mahmud, *DLT,* neşr. ve terc. B. Atalay, I, 350 vd. Daha bk. Ebülgazi Bahadır Han, *Türk şeceresi,* Anadolu Türkçesine çeviren, Dr. R. Nur, 1925, s. 13.

[21] Bk. *Kitâb-ı Mukaddes,* yani *Ahd-i atîk* ve *Ahd-i cedîd,* Der Saadet, 1922, bahsin gcçtiği yer: Tekvîn, X, 2. E. Blochet'ye göre, Yâfes'in oğlu Türk, Moğol tarihini yazan müslüman tarihçiler tarafından ilâve edilmiştir (*MTM,* I, 1, 1331, s. 126, n. 1). Fakat bu ilâve çok daha eski İslâm tarihlerinde görülüyor. Ancak XIII. yüzyıldan sonraki şecerelerde bir de Moğol adı eklenmiştir.

[22] Al-Ṭabarî, I, n. 178; Al-Mas'ūdî, I. 224 vdd., 238 vd.; İbn al-Aṣîr, I, 47.

[23] "Tūrac'ın bir adı da Tür (ṣūr vezninde)'dur, Farîdūn'un büyük oğludur. Mâveraünnehir'den Çin ve Maçin'e kadar onun hissesidir... Tūr aynı zamanda Tūrān (Türk) vilâyetinin adıdır" *Tercüme-i Burhān-i ḳāṭı'*, 1287, I. 1, s. 67, Tur adı, menşei ve mânası hakkında bk. V. Minorsky, *Eİ*. mad. "Tūrān".

Turaç neslinden Afrāsyāb ile çarpıştı. Çetin savaşlardan sonra, iki memleket arasında hudut ok atmak suretiyle tesbit edildi: Bir İranlı tarafından Taberistan'dan atılan ok[24] Belh nehri (Ceyhun, Amu-derya) üzerine düştü. Bu sebeble bu nehir iki ülke arasında sınır sayıldı[25]. Bundan sonra İran rivayetlerinde artık Türk ülkesinden "Turan", Fars ülkesinden de "İran" tabirleri ile bahsedilmiştir[26].

İran-Turan harpleri, bilindiği gibi, meşhur destan şairi Firdevsî (ölm. 1021)'nin *Şehnâme*'sine başlıca mevzu teşkil etmiştir[27]. Firdevsî'nin büyük mübalağalarla anlattığı bu savaşların[28] tamamı ile hayâl mahsulü olduğu, İranlıların kendileri için eski Hind-Avrupa mitolojisinden zengin ve renkli bir mazi, İran, hükümdarlarının iyiliklerini, adaletini ve imar faaliyetlerini göstermek maksadiyle bir sürü vekayi icat ettikleri ilmî araştırmalar neticesinde anlaşılmıştır. Meselâ burada İran hükümdarı olarak zikredilen Farīdūn (veya Afrīdūn) Hind-İran mitolojisinde *Thrae-taona* adı ile geçen bir ilâh olduğu gibi, Afrāsyāb da aynı ilâhlar zümresinden savaş tanrısıdır ve asıl adı *Frangrasyan*'dır[29].

Minūçihr öldükten sonra, "Türk hükümdarı" Afrāsyāb[30] İran'a girdi, Azerbaycan'ı istilâ ederek Babil'e kadar ilerledi. İran'ı bu durumdan Minūçihr'in torunu Zav b. Ṭahmāsb kurtardı. Ṭahmāsb gençliğinde "Türk ülke-

---

[24] Rivayete göre, iki tarafın orduları Taberistân'da Āmul şehrinde (bk. Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān,* 1, 2, 68 vd,) idi.

[25] Bu rivayete göre ok atma hâdisesi Tīr-māh (= Ok ayı, İran şemsî takviminde, 4. ay)'ın 13. günü (2 ağustos) vukubulmuş, bundan dolayı kutlu addolunan bu gün "Mecûsî'lerin bayram günü olmuştur (Terc. *Burhān-i ḳātı'*. I, 2, s. 73). Aynı takvimde ayların 13. günleri "Tīr" diye anılır *(göst. yr.)*.

[26] Bu rivayete göre, İran adı İrac'dan, Tūran adı da Tūrac (=Tūr) isminden gelmektedir. Gerçek mânası ve coğrafî mevkii üzerinde çok durulmuş olan "Tūrān" tâbiri hakkında bk. J. Marquart, *Erânšahr*, s. 153 vdd.; W. Barthold, *Cugrâfyâ-yi târih-i İrân,* Farsçaya terc. H. Sardādvar, Tahran, 1308 ş, s. 5 vd.; Ayn. müell., *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler,* İstanbul, 1927, s. 77 vd. E. Oberhummer, "Der Name Turan", *Turân*, Bp. 1918, 4, s. 193-208; H. N. Orkun, *Türkçülüğün tarihi,* s, 10 vd.; R.N. Frye - A. Sayılı, *Belleten*, sayı: 37, s. 118-121; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi.* I, s. 12 vd; V. Minorsky, *EI,* mad. "Tūrān".

[27] "Ferdowsi's Shahnameh, A revision of Vullers edition...", I-IX., Tahran, 1934-1935; *Şāhnāmeh*, neşr. M. Ramaẓānī, 1310-1312 ş.; Türkçeye terc. N. Lugal, *Şehname*, I-III, 1945-1949 (Şark-İslâm klasikleri, n. 10); *İA,* mad. "Firdevsi".

[28] Rivayetleri Al-Ṭabarī'den nakleden büyük tarihçi İbn al-Aṣīr bile mübalağalara işaret etmekte ve yukarıdaki ok atma münasebetiyle şöyle demektedir:

(قلت وهذا من اعجب ما يتداوله الفرس فى اكازيبهم ان رمية سهم تبلغ هذا كله)

"Bir ok atışının bu kadar mesafeye varması Farsların yaptığı uydurmaların en şaşılacaklarındandır." (*Al-Kāmil*, I, s, 93).

[29] A. Christensen, *Les Kayanides,* Copenhague, 1932, s, 28; bk. Z. Ṣafā, *Hamāsa-sarāl dar İrān,* Tahran, 1324 ş, s. 575, 577.

[30] Frāsyâb b. Fuşanc b. Rustam b. Turk, Al- Ṭabarī, I, 133; "Afrāsyāb b. Fuşanc b. Rustam, Malik al-Turk" İbn al-Aṣīr, I. s. 116.

si"ne gitmiş, orada Türk hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmişti. Bu Türk prensesinden doğan Zav bir çok başarılı savaşlar yaparak "Afrāsyāb al-Turkī"yi uzaklaştırdı, Afrāsyāb'ın İran topraklarında 12 yıl kaldığını bildiren bu rivayete göre, İran'ın kurtuluşu hâdisesi büyük sevince vesile oldu ve bayram telâkki edildi[31]. Bundan sonra, hükümdar olarak, Kayḳubād ve Kaykāvūs'u müteakip, Siyāvūş geldi. Bu da Afrāsyāb'ın kızı ile evlenmişti[32]. İşte İran-Turan savaşlarının asıl kahramanı bu evlenmeden doğan Kayḫusrav'dır. Kayḫusrav, Afrāsyāb'ın kuvvetlerini ağır mağlubiyetlere uğrattı, 50-60 bin kişiyi telef etti, 30 bin kişi esir aldı. Bu arada Türk kumandanlarından çoğu öldü. Oğlu da mağlup olarak ölen Afrāsyāb bizzat sefere çıktı ise de 100 bin kişilik telefat verdikten sonra, Azerbaycan'a çekildi, saklandı; fakat yakalanarak Kayḫusrav'e getirildi ve öldürüldü[33].

Bu son savaşlarda bir hakikat mevcut gibi görünüyor. Zira eski Grek kaynaklarında adı geçen İran hükümdarına ait bazı izlere tesadüf edildiği bildirilmektedir, Herodotos'da ilk Ahameniş kralı olarak zikredilen zatın *Kyrus* (Kayḫusrav adının Grekçe şekli) adını taşıdığı, "Turan" hükümdarı Afrāsyāb'ın da Herodotos'un Med kralı olarak tanıttığı *Astiag* olduğu beyan edilmiştir ki, buna göre, Ahameniş devri İranlıları Medya'lıları "Turanlı" saymakta ve Med ülkesi "Turan"a dâhil bulunmakta idi[34].

Diğer taraftan Kayḫusrav ile çarpışan Afrāsyāb'ın Saka hükümdarı olduğu da ileri sürülmüştür[35]. Bu takdirde eski İskitlerle ilgili bulunan Sak'ların bir Türk kolu olduğunu kabul etmek icap eder[36].

---

[31] Al-Ṭabarī'ye göre *(ayn. eser.* I, s. 320) İranlılar Navrûz ve Mihricân bayramlarından sonra üçüncü olarak bu hâdiseyi kutlarlar.

[32] Rivayete göre, Türk prensesinin adı *Vispānfrya (Frāngīs)* idi (bk. Z. Ṣafā, *ayn. esr.,* s. 576). Al-Ṭabarī'ya göre *(ayn. esr.* I, s. 361), düğün Türk şehirlerinden birinde yapılmıştı. Narşaḫī, Afrāsyāb'ın başkentini Buhara'nın kuzeyindeki Rāmiyān şehri olarak gösterir (bk. R. K. Frye- A. Sayılı, *ayn. esr.,* s. 121) Kâşgarlı Mahmud'a göre *(DLT,* III. s. 368), Afrāsyāb'ın başkenti Kâşgar idi (daha bk. W. Barthold, *Dersler,* s. 78).

[33] İranlılara büyük zaferler bahşeden bu rivayetlerde Afrāsyāb adlı Türk hükümdarının uzun zaman yaşamış olması (bir kaç asır!) icap etmektedir. Fakat her ne kadar Türk hükümdarları değişiyorsa da, İranlılar onları daima merhametsiz harp tanrısı "Afrāsyāb" adı ile anıyorlardı. Son İran muvaffakiyetinden sonra da Afrāsyāb'ın kardeşi ve oğulları ile Kayḫusrav kuvvetleri arasında sürüp gittiği İbn al-Aṯīr tarafından bildirilen bu savaşlar (*Al-Kāmil*, I, s. 137 vd.)ın heyet-i umumiyesi hakkında bk. Ḫônd-mīr, *Ḥabīb al-siyar,* I, Tahran, 1333 ş. s. 185-200; Dr. R. Nur, "Şehnamede İran-Turan cenkleri", *Türk Bilik Revüsü*, IV, Kahire, 1934.

[34] Bk. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi,* I, Ankara, 1918, s. 103-125. Eğer Afrāsyāb = Astiag görüşü doğru ise, "Turan" sahasının doğu Anadolu-kuzey İran-Mâveraünnehir'in doğusu istikametinde uzanan bir mevhum hattın kuzeyindeki ülkeler olduğunu kabul etmek gerekir.

[35] Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş,* s. 36.

[36] Fakat bu husus sarih değildir (Son olarak bk. K. H. Menges, "Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in Slavic Mytihology", *Z. V. Togan Arm.,* s. 468 vdd.)

Burada gerek Medya'lılar, gerek Saka'lar hakkında ileri sürülen tahminlerdeki tarihî gerçek payını tayin etmek müşkül ise de, bahis mevzuu "Afrāsyāb"ın hakikaten bir Türk hükümdarı olduğu şüphesiz görünmektedir. Çünkü onun büyük ve muazzez hatırası Asya Türkleri arasında asırlarca yaşamış[37] ve tabiatiyle İran rivayetlerindeki uydurma ad altında değil, fakat, Türk ananesine göre, *Tunga Alp Er* şeklindeki Türkçe adı ve unvanı ile tanınan bu ulu Türk hükümdarı namına Türkler yüzlerce yıl yoğ'lar, törenler tertip etmişlerdir[38].

Böylece Türk-İran münasebetlerindeki Afrāsyāb adlı hükümdarın belki m.ö. asırlarda rol oynamış büyük bir Türk başbuğu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bizi burada alâkadar eden cihet, bütün İslâm kaynaklarının Afrāsyāb'ı daima "Türk" olarak zikretmiş olmalarıdır. Bununla beraber, İslâm kaynaklarındaki rivayetlerin de, tesbit bakımından, gerçek mehazleri Vehb b. Munabbih olsa dahi, VIII. yüzyıl başlarından daha geriye gitmediği unutulmamalıdır[39].

İslâmî devir kaynaklarından önce yazılmış Arabca eserler içinde "Türk" adının ilk geçtiği yer olarak Câhilîye devrinin meşhur Arab şairi Al-Nābiġa al-Zubyānî (ölm. 595-612 yılları arası)'nin *Dîvân*'ı gösterilmiştir[40]. Buna göre, Arabca yazılmış eserler arasında "Türk" adının ilk defa VI. yüzyılın sonlarına doğru zikredilmiş olduğunu kabul elmek lâzımdır.

Bizans literatüründe ise, Türklerin eski Troya'lılarla münasebete getirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu husus İstanbul'un fethinden sonra İtalya'ya giden Bizanslı Th. Gazes ile İtalyan hümanisti F. Filelfo arasında teati edilen mektuplarda görünüyor. Bu mektuplardan anlaşılıyor ki, XV. asır Türkleri eski Troya'lıların neslinden sayılmaktadır: Türkler Bizans başkenti-

---

[37] Meselâ büyük Türk hânedanları kendilerini "Afrāsyāb"a nisbet etmişlerdir. Karahanlılar "Āl-i Afrāsyāb, Nabīra-i Afrāsyāb" diye tanındığı gibi (bk. *İA*, mad. "Karahanlılar"), Selçuklu âilesi de Afrāsyāb'a bağlanmaktadır (bk. *İA*, mad. "Selçuklular"). Diğer taraftan Karabalgasun Uygur kitabesinde adı geçen Uygur hükümdarı Bögü Han Uygurlar tarafından "Afrāsyāb" olarak tanınmıştır ("Târih-i Cihânguşây", I, *GMS*, 1912, s, 40). Al-Mas'ūdî'ye göre *(ayn. esr.,* 1, 132, 271) Gök-Türk hanları da Afrāsyāb neslinden idi.

[38] Bk. Gök-Türklerde: *Eski Türk yazıtları,* I, s. 50, 63. Uygarlarda: Eski Uygur şehirlerinden Bezeklik'de bir mabedin duvarında Er Tunga'nın muharebe ve ölümü tasvir edilmiştir (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi,* İstanbul, 1926, s. 57; R. N. Frye - A. Sayılı, *ayn. esr.*, s. 120). Karahanlılarda: *Kutadgu Bilig* (neşr. R. R. Arat, I, metin, 1947, s. 43, bugünkü Türkçeye terc. R. R. Arat, II, 1958, s. 31): "Türk bey'leri arasında meşhur olanı Tunga Alp Er idi... İranlılar ona Afrāsyāb derler", Selçuklularda: Kâşgarlı Mahmud, *DLT,* III, 368: "Türklerin büyük hakanı Afrāsyāb'ın asıl Türk adı Tunga Alp Er'dir.

[39] Al-Ṭabarî dışında. Balāẕurī ve Narşaḫî'de VII. asır 2. yarısında Türkler için bak. R.N. Frye - A. Sayılı, *ayn. esr.,* s. 105 vd.

[40] T. Kowalski, "Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Literatur", *KCsA*, II, 1-2, 1926, s, 38-41; H. Derenbourg. *Le Divân de Nabigha Dhobyâni,* Paris, 1869, s, 93, Frans. terc, s. 144. Al-Nābiġa ve ölüm tarihi hakkında bk. A. Ateş, *Şarkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1958, s. 29-32.

ni zapt etmek suretiyle, Troya'yı hile ile elegeçiren Greklerin torunlarından, atalarının intikamını almışlardır[41]. Bu gibi telakkilerin doğuşunda şüphesiz "Türk" adının eski şeklinin "*Troia*" olduğu zannı rol oynamıştır. Bilindiği gibi, Bizans müellifleri arasında "Türk" adı ilk defa, Gök-Türkler dolayısiyle, Aghatias tarafından zikredilir[42].

II- "Türk" adının telâffuzu:

Türk adının eski telâffuzu meselesinde bugün varılan netice, bu adın eskiliğine dair yukarıda sıraladığımız görüşlerin icabet derecesini tayin bakımından büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Bilindiği gibi, Gök-Türklerden bahseden ilk Çin kaynakları "Türk" adını oldukça farklı bir şekilde zapt etmişlerdir: *T'u-küe*[43]. Burada -Çincede *r* sesinin bulunmamasından sarf-ı nazar- dikkati çeken nokta "Türk" adının çift heceli olarak tesbit edilmiş olmasıdır. Tanınmış Fransız sinologu P. Pelliot bu Çince işaretin "*Türküt*" okunması gerektiğini ve bunun da "Türk" kelimesinin, Moğolca cemi eki *+t* ile yapılmış, çoğul şekli olduğunu ileri sürmüştür[44]. Ancak *+t* cemi ekinin yalnız Moğolcaya mahsus olmayıp, Gök-Türklerden önce bile Türk dilinde kullanıldığı[45] ve ilk ve Orta çağlarda çok üstün bir kültür dili olan Türkçeden devlet, hukuk, teşkilât tabirlerinin Moğolcaya

---

[41] Tafsilen bk. Gy. Moravcsik, "Byzantinische Humanisten über den Volksname "Türk", *KCsA*. II, 5, 1930, s. 381-385. Türkler-Troyalılar münasebeti hakkında daha bk. R. S. Atabinen, *II. Türk tarih kongresi zabıtları*, 1948, s. 543-556. Burada Attila zamanında (434-453) Batı Hun imparatorluğuna bağlanmış olan Turciling'lerin (bunlar hak. bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 180, 201, 307) Türk oldukları, "Türklerle Latinlerin müşterek Troya menşei" ve "Türk" adının Avrupa'da ilk defa rahip Hieronymus (VII. asır)un eserinde geçtiği meseleleri ileri sürülmüş, diğer taraftan H. J. Graf ("Yngve Tyrkia Conungri; Türklerin kralı Yengve", bk. *Z. V. Togan Arm.*, s. 30 vdd.) da Troya meselesinden başka, eski Alman, İskandinav dillerinde Torchi ("Türk" ve *Torchotus* "Türklerin kralı") sözlerini bahis mevzuu etmiştir.

[42] Agatihas (ölm. 582)in Gök-Türklerden bahseden eseri 552-556 yılları vekayiini ihtiva eder (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 1943, s, 104 vd).

[43] Çin kaynaklarındaki "Türk" sözünü gösteren işaret mütehassıslar tarafından çeşitli tarzlarda okunmuştur: E. Chavannes *(Documents sur les Toukiue -Turcs- occidentaux*, Petersbourg, 1900): *Tou-kiue;* P. Pelliot (*T'oung Pao*, XVI, 1915, s. 687 vd.); *T'ou-kiue;* W. Eberhard *(Çin'in şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 86 vdd.):*Tu-cüe;* A.v. Gabain ("Hunnisch Türkische Besiehungen", *Z.V. Togan Arm.*, s. 17 vdd.): *T'u-kiu;* P. A. Boodberg (*Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951): *T'u-chüeh;* B. Ögel ("Doğu Göktürkleri hakkında notlar", *Belleten*, sayı: 81, 1957, a. 84, 109): *T'u-chüeh;* Liu Mau-Tsai *(ayn. esr.); T'u-küe.*. Son okunuş tarzı L. M. Tsai'ninkidir.

[44] P. Pelliot, "L'Origines de Tou-kiue, nom chinois deg Turcs", *TP*, XVI, s, 687 vdd. A. v. Gabain'e göre *(göst. yr.):* "*Türkit*".

[45] Bk. L. Bazin, "Retherches sur les parlers T'o-pa", *TP*, XXXIX, 1950, s. 228 vd.; krş. A.v.Gabain, *Hunnisch-Türkische Beziehungen*, s. 27. Orhun kitabelerinde +t ile cemilenmiş sözler vardır: *Tarkat* (tarhanlar), *toygut* (toygunlar = devletin ileri gelenleri), *oğlut* (oğlanlar) vb. Bk. *Eski Türk yazıtları*, 1, 30, 54, 174; II, 111, vb.

geçmesinin de gösterdiği üzere[46], daha ziyade Türkçenin Moğolcaya tesirinin bahis mevzuu olabileceği hatırlanmalıdır. Nitekim son araştırmalardan birinde "Türkler" şekline tekabül ettiği söylenen Çince işaretin sonunda *+t* değil, Türkçede diğer bir cemi eki olan *+z* bulunduğu, buna göre de Çince kelimenin "*Tür-küz*" okunması icap ettiği beyan edilmiştir[47]. Fakat bu suretle, "Türk" adının Çincede daima çoğul şekliyle (Türkler!) kullanıldığı peşinen kabul olunmaktadır ki, bu herhalde mümkün değildir. Diğer taraftan, Çincedeki çift heceli şeklin hakikatte ''Türk" adının müfret halindeki karşılığı olduğunu, binaenaleyh bu adın vaktiyle iki heceli olarak telâffuz edildiğini gösteren emareler vardır.

Bu hususta en kuvvetli delil bizzat Türklerin yazdığı Gök-Türk kitabeleridir. Kitabelerde "Türk" adı hem "*Türk*", hem de "*Türük*" olarak iki şekilde geçmektedir[48]. Anlaşıldığına göre, önceleri çift heceli telâffuz edilen ad Gök-Türkler devrinde tek heceli şekliyle birlikte iki türlü telâffuz olunmuş, bilâhere yalnız "Türk" şeklini almıştır.

Söyleniş bakımından üzerinde durulan bir husus da Türk kelimesindeki vokalin ses değeridir. Arablar ve İranlılar bu kelimeyi "Turk" telâffuz ederler: *Bilād al-Turk, malik al-Turk, Turkān* vb. XI-XII. asırlardan kalma ilk Rus vekayinâmelerinde "Türk" adı *Tork, Turki* (Türk, Türkler) şeklinde tesbit edilmiştir[49]. Bu dillerde esasen *ü* sesi mevcut olmadığı için izahta herhangi bir güçlük yoktur. Fakat kelimenin Süryânî kaynaklarında *Tourkaye* olarak[50] ve fonetik alfabe sistemi olan Grekçede *Tourkos* (Τοῦρχοι, Τοῦρχοι) şeklinde zaptedilmiş oluşu dikkate şâyandır[51]. Hattâ yukarıda adları geçen iki hümanist

---

[46] İ. Kafesoğlu, "Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi" *Tarih Dergisi*, sayı: 8, İstanbul, 1953, s. 116-124.

[47] P.A. Boodberg, "Three Notest on the T'u-chüeh Turks", *Semitic and Oriental Studies*, California, XI; krş. L.M. Tsai, *ayn. esr.*, II, s. 488. Türkçede cemi eki olarak +t ve diğer ekleri için bk. A. Caferoğlu, *ayn. esr.*, s. 134.

[48] "Türk" (𐱅𐰇𐰼𐰰𐰴) için bk. *Eski Türk yazıtları,* metin, I, s. 101 (1, 2. satır, ilk kelimenin yarısı; 2. ilk kelimenin yarısı; 3. ilk satır, 5. kelime), s. 103 (9. son satır, son kelime), s. 107 (20, 2. str. 3. kelimenin son yarısı), s. 129 (3. ilk str. 4. kelime).
"Türük" (𐱅𐰇𐰼𐰰𐰴) için bk. *Ayn. esr.*, metin, I, s. 23 (1 c.1, ilk str. sağdan 4. kelime; 1 c.3, ilk str. 5. kelime), s. 25 (1 c.7, ilk str. 3. kelime) vb.. Son hecedeki *+ük* harfinin Yenisey varyantı olan B ile: 1, s. 117 (46, 2. str. 2. kelimenin ilk yarısı; 52, ilk str. 5. kelime) vb... V. Thomsen Gök-Türk kitabelerindeki bu çift telâffuz üzerine daha 1922'de dikkati çekmişti (bk. *TM,* III, s. 82). Kül-Tegin ve Bilge kitabelerinde kelime daima "Türük" şeklinde geçtiği için son zamanlardaki araştırmalarda iki heceli telâffuz ilk plâna alınmış görünmektedir (meselâ, bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes,* Paris, 1960).

[49] Bk. H. Antal, "Az orosz érkönyvek Magyar vonatkozásai", *Bp.* 1916, s. 89, 159, 161, 235. Bu Türkler, Oğuzların Karadeniz kuzeyinden Balkanlara inen kısmıdır (A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937. s. 10, 17 vb.; L. Rásonyi, *Dünya tarihinde Türklük,* Ankara, 1942, s. 124, 135). Bunlar Bizans kaynaklarında Uz diye geçer.

[50] Michel le Ayrien, III. s. 149.

[51] *Gy.* Moravcsik, *Byzantinoturcica,* II, s. 269 vd.

arasında "Türk"' adının telâffuzu hakkına fikir teatisi olmuş, F. Filelfo Milano'dan yazdığı 1 temmuz 1472 tarihli mektubunda Roma'da bulunan Th. Gazes'den "Türk" adını niçin *u* ile değil de *ü* ile yazdığını sormuş ve bu münakaşadan Türklerin Troya menşeli oldukları meselesi ortaya çıkmıştı[52]. Burada bizi ilgilendiren husus, Th. Gazes'in kaydı dışında, bütün Grek literatüründe adın "*Turk*" şeklinde olmasıdır.

Halbuki, kelimenin aslında *Türk* olarak söylendiğini gösteren alâmetler vardır. Adın Orhun kitabelerindeki yazılışında ilk hecenin vokali u veya o değil, fakat *ö* ve çok defa *ü* sesini vermektedir. Ancak *Türk* şeklindeki son harfin q (𐰴) oluşu yabancılarm dilinde *u*'lu telâffuza yol açmış olabilir. Buna göre de, Batıdaki yabancı vesikalara adın tek heceli şekli ile intikal ettiğini kabul etmek lâzımdır[53].

Gök-Türk kitabelerinde ilk hecedeki vokalin hem ü, hem de ö olabileceğini görmüştük. Kelimenin Çincedeki karşılığında doğru söylenişin hangisi olduğunu tesbit mümkün olamamıştır. Bu mesele üzerinde duran L. Bazin, fonetik yazı sistemi olduğu için vokallerin değeri kolayca tayin edilebilen Brahmi yazılı bir metindeki Türk kelimesine istinaden, bahis mevzuu vokalin *ö* olduğunu ve iki hecelilik durumu dolayısiyle de, "Türk" adının asıl telâffuzunun "*Törük*" olması gerektiğini belirtmiştir[54]. Bu bilgine göre, adın ilk şekli *Török* veya *Törük* olup[55], kitabelerdeki *Türük* şekli ikinci hecedeki ü'nün regressif bir tesirle ilk hecedeki *ö*'yü *ü*'ye kalbetmesinden doğmuş (meselâ, Anadolu lehçesinde, yörük'den *yürük* vb. gibi) ve iki heceli şeklin son hecesindeki vokal de bilâhere düşerek "Türk" telâffuzu meydana gelmiş (meselâ, *erik*'den *erk, börük*'den *börk* vb. gibi), böylece "Türk" adı telâffuz itibariyle şu inkişafı takip etmiştir: Törük> Türük > Türk[56].

Türk adının telâffuzu üzerindeki bu mutalcalarla ulaşılan neticeler bizi tarih yönünden şu mühim hükümlere götürmektedir:

1- "Türk" adının Gök-Türk çağından eski devirlerdeki telâffuzu iki heceli ve "Törük" şeklinde olduğuna göre, türlü kaynaklarda ve çeşitli vesikalarda "Türk" ile ilgili gösterilen, yukarıda sıraladığımız, isimlerin "Türk" adının çok muahhar telâffuzu ile sadece dıştan benzerlikler gösteren yabancı kelimeler olması icap eder.

---

[52] Tafsilât için bk. Gy. Moravcsik, *KCsA*. II, 5, 1930, s. 381-388; "Türk" sözü ile ilgili Grekçe metin için bk. Ayn. müell. *Byzantinoturcica,* II, s. 274.

[53] Bizanslı Th. Gazes'in doğru olarak "Türk" yazması onun bu adı İstanbul'un fethini müteakip bizzat Türk'lerden duymuş olmasıyle ilgili olabilir.

[54] L. Bazin, "Notes sur les mots "Oguz" et "Türk", *Oriens*, VI, 2, 1953, s. 315-322. Müellif burada görüşünü takviye etmek üzere Macarcada "Türk" adının *Török* şeklinde yaşamakta olduğuna dikkati çeker.

[55] "Türk" adının Çince şeklini son zamanlarda "*Törküt*" olarak okuma tecrübesi (b.H.W. Haussig, Byzantion, XIII, 1954, s. 311) bu fikri kuvvetlendirmektedir.

[56] L. Bazin, *göst. yr*.

2 - Çincedeki *T'u-küe* kitabelerdeki iki heceli şekli aksettirse bile bu, nihayet *Türük*'e tekabül etmekte, yani daha eski şekil olan "Törük"e nazaran muahhar bir telâffuz durumunda olduğundan "Türk'" adının ilk defa VI. yüzyılda meydana çıktığı ve önce Çin kaynaklarında göründüğü fikri kabule şâyan olmamak gerekir.

3- Bir kelimenin bünye değişikliğine uğramasının uzun zaman isteyen bir husus olduğu, bilhassa özel adların gelişmesinde bu zaman payının daha uzun olacağı dikkate alınırsa, "Türk" adının şimdiye kadar sanıldığından belki asırlarca önce mevcut bulunduğu düşünülebilir. Türk kelimesinin cins ismi olarak mevcudiyetinin ise daha da eski olacağı aşikârdır[57].

III- "Türk" ne demektir?

Tarihte "Türk" adına bir çok mânalar verilmiştir. Gök-Türk devrindeki *Sui-şu* adlı Çin kaynağına göre, T'u-küe, Türk dilinde *miğfer* mânasına gelir. Çünkü Türkler adlarını, Altay bölgesinde, eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağın şeklinden almışlardır[58]. Hunlar ve Türkler hakkındaki büyük eserini 1756-1758'de yazmış olan De Guignes'den beri[59] Orta Asya tarihi ile meşgul olan Batılı bilginlerden çoğu "Türk" sözünün miğfer demek olduğu hususundaki Çin tefsirine ehemmiyet vermiş ve kendi açılarından bu kaydı izaha çalışmışlardır: J. Klaproth (1826) T'u-küe'yi "*takye*" ile[60] J. Schmidt (1824) "dugulga" (miğfer) ile[61], Gobelentz (1837) ve Schott (1849) Farsça "*targ*" (miğfer)[62] ile, J. J. Hess (1918), Türklerin silâh imalcisi bir kavim olduğunu ileri sürerek, keza "*targ*" ile, B. Munkácsi (1921) "dugulga"nın aslı olduğunu iddia ettiği T'u-küe (kendisine göre, doğru okunuş: *Tu-lu-ke)* sözünü yine "miğfer"" ile münasebete gelirmiş[63], S. W. Koelle

---

[57] "Türk"e Török diyen Macarların Türklerle münasebeti hayli eskidir: "Dilimizin gösterdiğine göre, Macarların cedleri milâddan binlerce sene evvel Ural dağlarının yakınında ve dağların Avrupa tarafında Fin-Ugor kavimlerinin cedleriyle birlikte yaşamışlardır. Fin-Ugorların batısında herhâlde İndo-Germenler, doğu cihetinde de Türklerin cedleri bulunuyordu. Müteaddid gramer uygunluğu ve bazı müşterek kelimelerin mevcudiyeti Ural ana-kavminin her iki komşu ile olan münasebetin hatırasını muhafaza etmiştir" (F. Eckhart, *Magyarország története,* Türkçe terc. *Macaristan Tarihi,* Ankara, 1949, s. 3). IV. - V. asırlarda Türk-Macar münasebetleri hakkında; L. Ligeti, *Az urali Magyar öshaza,* bk. *A magyarsàg östörténete,* Bp. 1943, s. 36 70; daha bk. aşağıda, n. 80, 81.

[58] O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker...* Berlin, 1904, s. 13; L. M. Tsai, *ayn. esr.,* I, 40; II, s. 490, n. 16. Diğer bir Çin kaynağı olan *Çou şu*'da T'u-küe'nin hükümdar unvanı olduğu bildirilmiştir *(ayn. esr.,* 1, s. 6).

[59] De Guignes, *Hunların, Türklerin... tarih-i umumîsi,* Türkçe terc. H. Cahid (Yalçın), II, İstanbul, 1923, s. 271.

[60] J. Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie,* Paris, s.115.

[61] Bk. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4. 1927, s. 275 vdd.

[62] Bk. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4. 1927, s. 275 vdd.

[63] Bk. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4. 1927, s. 275 vdd.

"Türk" kelimesinin kökünü *tur-, tir-* addederek, bunu "çekmek, cezbetmek" mânasına bağlamış[64], kelimenin aslının "*Turku*" olduğunu beyan eden K. Fiók, bunun "İskit" dilinde "Deniz kıyısında oturan adam" mânasında olduğunu ileri sürmüştür[65].

İslâm kaynaklarında da bunlara benzer garip izahlara tesadüf olunur. İbn al-Faḳîh al-Hamadānī (ölm. 930'a doğru)'ye göre[66], Türkler, Ye'cüc-Me'cüc seddinin arkasında "*terk*" edilmiş oldukları için bu adı almışlardır. Gardîzî (ölm. 1048-1049)'de Nuh'un oğlu Yâfes'e düşen arazi arasında "Türk diyarı" insandan hâlî, "*terk edilmiş*" durumda bulunduğu için Türklere bu adın verildiğini kaydeder[67].

"Türk" adının bir de XI. asırda Kâşgarlı Mahmud'un zikrettiği bir izah tarzı vardır. Bu ünlü Türk dilcisi Türk milletine Tanrı tarafından verildiğini belirttiği "Türk"' adının "*Olgunluk çağı*" demek olduğunu ifade etmiştir[68].

Türk adının izahında ilk ilmî tecrübenin A. Vámbéry tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Buna göre, "Türk", Türkçede "türemek" mânasında olan *türe-,* veya *törü-*'den iştikak etmiş olup, "yaratılmış, mahlûk" mânasına gelir[69]. Bizde Ziya Gökalp'a göre, "Türk", "*türeli-*" demektir[70]. Türk tarihine dair tetkikleri ile meşhur W. Barthold da: "*Türk kelimesinin Orhun kitabelerinde bir çok defa kullanılan* "*törü*" *(kanun, âdet, kanunla düzelmiş, birlik kazanmış halk) kelimesi ile münasebettar olduğunu farzetmek mümkündür.*"[71] demek suretiyle "Türk" adına Gökalp'ınkine yakın bir mâna vermektedir.

Fakat "Türk" adının çok başka bir mâna taşıdığı Orta çağ Türk vesikalarından anlaşılmıştır. Bu hususta ilk kaynağı ortaya koyan Alman türkologu

---

[64] Bk. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4. 1927, s. 275 vdd.
[65] Bk. J. Németh, "Der Volksname "Türk", *KCsA*, II, 4. 1927, s. 275 vdd.
[66] *Aḫbār al-buldān,* BGA, V, 1885, s. 299.
[67] *Zayn al-aḫbār, gös. yr.,* s. 2. İslâm kaynaklarındaki izahta, "*Türk*" ve "*terk*" kelimelerinin Arab harfleriyle yazılışında birbirinin aynı oluşu rol oynamış görünmektedir.
[68] *DLT,* I, s. 353.
[69] A. Vámbéry, *Die primitive Cultur des Türko-Tatarischen Volkes,* Leipzig, 1879, s. 51. Fakat bu izaha Németh tarafından birkaç noktada itiraz edilmiştir. (J. Németh, *Der Volsksname* "*Türk*"*, göst. yr.,* daha bk. H. N. Orkun, *Türk sözünün aslı,* s. 23).
[70] Ziya Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi,* I, İstanbul, 1341, s, 26. Gökalp'a göre, "türe"' teâmül ve âdet (la coutume) karşılığıdır. Z. Gökalp "Eski Türklerde içtimâi teşkilât ile mantıkî tasnifler arasında tenazur" adlı uzun makalesinde, (*MTM,* I, 3., 1331, s. bilhassa 449-454) yazdığına göre, Türklerin ilk içtimaî şekli "büyücülük" devridir ki, burada 4'lü teşkilât ile şamanizm hâkim bulunur. Şamanizm ise, bir yandan totemizm ile, bir yandan da "mâderî semiye" (clan maternel) ile alâkalıdır. Daha sonra, Türkler arasında yeni bir din başlamıştır (Oğuz Han menkîbesinde Oğuz Han'ın getirdiği yenilik bu yeni dînin zuhurunu haber vermektedir). 6'lı, 8'li ve 24'lü teşkilâtın görüldüğü ve "peder-şâhî" aileye dayanan bu devir "türecilik" devridir. İşte "Türk" adının mânası buradan çıkmaktadır. Sondaki *+k* ek olup, kelimenin bütün olarak mânası "*türeli*"*,* yani türe dinine malik demektir.
[71] W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, s.* 27.

F. W. K. Müller'in Uygur metinlerinde, cins ismi hâlinde, tesbit ettiği "*türk*" kelimesi "*kuvvet-li, güç-lü* mânasına gelmektedir[72]. Buradaki "türk" kelimesinin kavim adı olan "*Türk*" ile aynı olduğunu ilk defa A. v. Le Coq ileri sürmüş[73] ve büyük türkolog V. Thomsen de bunu kabulde tereddüt etmemiştir[74]. Daha sonra Gy. Németh kavim adı olarak "Türk"ün "*güç-lü, kuvvet-li*" demek olduğunu Türklerde ad verme usulüne istinaden ve analojiler göstererek isbat etmiştir[75].

Ancak bu, "Türk" adının lügat mânası olup, etimolojisi değildir. Kelimeyi etimoloji bakımından yine *törü+* köküne bağlamanın mümkün olduğu düşünülmüştür. L. Bazin "Türk" adını *törü+mek* (Anadolu lehçesinde, türemek)'ten neşet ettiğini kabul ederek, adın son telâffuz tarzına doğru geliştikçe mâna itibariyle da şu nüansları kaydettiğini söylemiştir: "Türk" adı ilk şekli ile "var *olmuş, şekil kazanmış*" mânasında iken, sonra, "*gelişmiş*", daha sonra, "*tamamiyle gelişmiş*" mefhumlarını ifade etmiş, nihayet telâffuz "Türk" şeklini aldığı zaman "*kuvvet, güç*" mânasını kazanmıştır[76]. Böylece, menşe hususunda Vámbéry ile birleşen L. Bazin mâna bakımından Németh'in isbatını takviye etmiş durumdadır ki, "Türk" adının menşe ve mânası hakkında varılan bu netice, cins ismi olduğu gibi, millet adı olarak da "Türk" sözünün çok eski bir maziye sahip bulunduğunu bir kere daha ortaya koyan bir mahiyet taşır[77].

---

[72] F. W. K. Müller, *Uigurica,* II, 1911, s. 10, 15, 97. Buradaki Türkçe metin için bk, H. N. Orkun, *Türk sözünün aslı,* s. 24. Ayrıca, A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü,* III, İstanbul, 1938, s. 201; R. Rahmetî Arat, *Eski Türk şiiri,* Ankara, 1965, s. 388.

[73] Bk. V. Thomsen, *Festschrift,* 1912, s. 151.

[74] *TM,* III, s. 82.

[75] Der *Volksname* "Türk", s. 275-281. Burada belirtildiğine göre, eski Türklerde *kuvvet, cesaret, fazilet, sağlamlık vb.* ifade eden kelimelerin kavim, boy, oymak adları olarak kullanılması yaygın bir âdetti. Meselâ, Peçenek oymaklarından birinin adı *Kangar* (kahraman), diğer birinin adı *Erdem* (fazilet) idi. Oğuzlardan *Kayı* oymağının adı "katı, kuvvetli", *Salur* oymağının adı "muharip", Şor Türklerinden *Karan* oymağının adı "cesur, kahraman" mânalarına geliyordu. Yine Oğuzlardan *Kınık* oymağının adı "kuvvetli, sağlam" mânasında idi (bk. L. Rásonyi, "Tōrök adatok a Magyar etymologiái szōtárhoz", *Bp*, 1941, s, 31. Kelimenin Kınıġ şekliyle "gayretli, heyecanlı, çalışkan" mânasına geldiği de söylenmiştir. bk. R. R. Arat, *ayn. esr.,* s. 403). V. Thomsen "Türk" kelimesini, hükümdar neslinin, yani Gök-Türk hükümdar ailesinin adı kabul eder (*TM,* III, s.82). Németh'e göre ise, önce oymak adı olan "Türk", sonra bütün Türk kavminin adı olmuştur ("A-honfoglalô Magyarság kialakulása", *Bp*., 1930, s. 49).

[76] L. Bazin, *Notes sur les mots* "*Oguz*" *et* "*Türk*", s. 321 vd.

[77] "Türk" adının şimdiye kadar umumiyetle sanıldığından eski olması ihtimali hakkında bk. Mustafa Köymen, "Hsiung'nu'ların Tu-ku (T'u-ko) kabilesi", *DTC Fakültesi Dergisi*, III, 1, Ankara, 1944, s. 51-59, Almanca terc. s. 59-68. Burada "Türk" adının Asya Hun imparatoru Mao-tun'un hükümdar olduğu tarihten (m.ö. 209) beri mevcut olabileceği ihtimali üzerine dikkat çekilmiştir. Bununla beraber, Tu-ku veya T'u-ko adının Türkçe "tuğlug" (tuğ taşıyan kabile) tarzında L. Bazin'in bir izah tecrübesi de vardır (bk. H. W. Haussig, *ayn. esr.,* s. 350, n.)

IV- "Türk" adının yaygınlığı:

"Türk" adının Gök-Türklerden itibaren sür'atle yayıldığı dikkati çeker. Bu hâdise, Gök-Türk imparatorluğuna bağlı, Türk soyundan gelen, çeşitli boyların (kavimlerin) aynı zamanda "Türk" adını almaları ve bunların yabancılar tarafından hep "Türk'' umumî adı altında tanınmış olmaları ile ilgilidir. Gök-Türk hâkimiyetinin çökmesini müteakip bu soydaş kavimler (boylar) ayrı devletler kurdukları veya çeşitli istikametlerde muhaceret ettikleri zaman, kendi hususî adları yanında, toplayıcı ad olarak "Türk" ismini de kullanmışlardı. Meselâ Batı Gök-Türk idaresinde bulunan Karluk'larla daha bir kaç küçük Türk grupu tarafından kurulan Karahanlı devletinden İslâm kaynaklarında umumiyetle "Türk Hanları" diye bahsedildiği gibi, Orta Asya eski Türk ülkelerinden muhtelif tarihlerde İslâm memleketlerine gelenler de aynı kaynaklarda hep "*Atrāk*" (müfredi, "Turk") diye anılmıştır. Ayrıca, vaktiyle Gök-Türk imparatorluğunda yer almış olan Oğuz'lar da daha sonra "Türk" adını muhafaza etmişlerdir. Bu suretle, Rus yıllıklarında "*Tork* ve *Torki*" diye zikredilen Oğuzlardan başka Selçuklulardan zamanımıza kadar, diğer Oğuz oymakları tarafından tesis edilen bir çok devletler aynı zamanda "Türk" adını taşımışlardır. Diğer Türk grupları tarafından kurulan devletlerde de "Türk" adı unutulmamıştır (meselâ, Harezmşah'lar, Mısır Kölemen devleti vb.).

"Türk" adının Türk soyundan gelen kavimlerin hepsine şâmil millî bir isim olarak yayılmasını W. Barthold müslümanların eseri saymaktadır: "*Arablar birçok kavimlerin, VII.-VIII. asırlarda muharebeler yaptıkları Türklerle aynı dili konuştuklarını görerek, bunların hepsine "Türk" demişler, İslâmiyeti kabul eden Türkler de gittikçe bu adı benimsemişlerdir*"[78]. Barthold bu görüşüne, "Türk" adının İslâmiyet hudutları dışında pek intişar etmediğini, meselâ ne Rusların, ne de Batı Avrupalıların Peçeneklere veya Kuman'lara "Türk" demediklerini ve İslâmiyeti kabul eden Türklerin hepsinin de kendi dillerine "Türkçe" demediklerini de ilâve eder[79]. Halbuki "Türk" adının tahminden ve Barthold tarafından zikredilen hususların gerektirdiği genişlikten çok daha yaygın olduğu muhakkaktır. Bazan Gök-Türklerden önceki devirlere giden bu yaygınlıkta Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri keyfiyetinin tesiri olmıyacağı aşikârdır. Daha 420 yılında İran'ın kuzeyi sahalarındaki "Altaylı" kavimlere, Perslerin umumî olarak "Türk" demeleri[80] dışında, Bizans kaynaklarında sarahatle belirtildiği üzere, Sabır'lar (VI. asır)[81], Hazarlar (IX. asır), Macarlar

[78] W. Barthold, *Dersler,* s. 27.
[79] Bk. W. Barthold, *ayn. esr.,* s. 27 vd.
[80] H. W. Haussig, "Theophylaktos excurs über die Skytischen Völker", *Byzantion*, XIII, 1954, s. 311 ve not, 93-95.
[81] Bizans tarihçisi I. Antiocheus (eserini 610'da yazmıştır) 515 yılındaki bir hâdise münasebetiyle "Türk" sözünü zikretmiştir (Bk. H. W. Haussig, *ayn. esr.,* s. 310, n. 92). Bu hâdise Sabır Türklerinin Karadeniz civarına yaptığı akındır (Gy. Moravcsik, *Bizantinotur-*

(IX-XI. asır), Vardarlılar (XI-XIV. asır), Selçuklular, Mısır Türk kölemen devleti, Osmanlılar aynı zamanda "Türk" adı ile zikredilmişlerdir[82]. Hattâ coğrafî terim olarak "Türkiye" (Turkia) adı da Orta çağlarda çok geniş sahaları göstermekte idi. VI. yüzyılda Orta Asya için kullanılan *Türkiye* tabiri[83], IX-X. asırlarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan Hazar ve Macar ülkeleri için kullanılmış (Doğu Türkiye-Hazar memleketi; Batı Türkiye= Macaristan)[84], XII. yüzyıldan itibaren de Anadolu'nun adı olmuştur[85]. Mısır Kölemen devleti toprakları da Türkiye diye anılıyordu[86].

cica, I, 173). Bizanslı tarihçi bu münasebetle Τουρνγοῦu (Türk-Hun) tâbirini zikreder ki, bu tabir Haussig'e göre (*göst.yr*.) "Kudretli Hun" demektir. Böylece tâbirin bir şahıs adından ziyade o şahsın mensup bulunduğu âileyi veya kavmi (kudretli Hunlar) şeklinde gösterdiği anlaşılmaktadır.

[82] Bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* II, s. 269, vdd. Macarlara İslâm, Ermeni, Alman kaynaklarında da "Türk" denildiği hakkında bk. Gy. Németh, *A honfoglalô...* s. 196-203.

[83] Menandros'da Τουρχια bk. "A Magyarok elödeiröl és a honfoglalásról", *Bp.,* 1958, s. 40.

[84] Gy. Németh, *A honfoglalô...,* s. 201 vd.

[85] Bk. *İA*, mad. "*Selçuklular*".

[86] Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* II, s. 269.